

KOHLBRUGGE-reeks

Onder redactie van
dr. W. Balke
dr. S. Gerssen

- No. 1. Wat zegt Kohlbrugge over Genesis 3?
- No. 2. De blijde zondagsviering
- No. 3. De bron des levens
- No. 4. Kohlbrugge's uitleg van Psalm 1

Nieuwe serie:

Onder redactie van
dr. W. Balke
ds. J.K. Vlasblom

- No. 1. Gesprek over het zondvloedgebed
- No. 2. Is het ongelooflijk dat God de doden opwekt?
- No. 3. Kohlbrugge als prediker en pastor in zijn brieven 1
- No. 4. Kohlbrugge als prediker en pastor in zijn brieven 2
- No. 5. Johannes Wichelhaus

Prof. dr. W. Balke

Johannes Wichelhaus
(1819-1858)

Hoogleraar te Halle
en vriend van dr. H.F. Kohlbrugge

Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Inhoud

1. Inleiding	1
<i>Inleiding - Het geheim van de invloed - Geen mode-theologie</i>	
2. Het kerkelijk en geestelijk klimaat in het begin van de 19e eeuw in Duitsland	3
<i>De tijd van de restauratie - Het rationalisme - Het Piëtisme en het Réveil - Schleiermacher</i>	
3. De "Union"	7
<i>De invoering van de "Union" door de koning van Pruisen - Het verzet tegen de "Union"</i>	
4. In Wuppertal	9
<i>In Wuppertal - Gottfried Daniel Krummacher - Voedingsbodem voor Kohlbrugge's prediking</i>	
5. Afkomst en familie	12
<i>Mettmann - Elberfeld - Naar Bonn</i>	
6. Studie te Bonn	14
<i>De faculteit in Bonn - Karl Immanuel Nitzsch - Karl Heinrich Sack</i>	
7. Kontakt met Kohlbrugge	16
<i>Het eerste kontakt met Kohlbrugge - Ontmoeting in Utrecht - De weg van Kohlbrugge - De weg van Wichelhaus</i>	
8. Studie te Berlijn	19
<i>De universiteit te Berlijn - Bij Oom Friedrich Strauß - Ernst Wilhelm Hengstenberg - August Neander - Pectoraal-theologie - Belangstelling voor de archaeologie - De 20ste verjaardag van Wichelhaus</i>	
9. Licentiaatsexamen te Bonn	25
<i>Weer terug in Bonn - De eed op de kerkelijke symbolen - Naar Halle</i>	
10. De faculteit in Halle	28
<i>De faculteit in Halle - Tussen de rationalisten en de opwekkings-theologen - De curator van de universiteit: dr. Pernice - De belangrijkste figuur: F.A.G. Tholuck - Kohlbrugge waarschuwt Wichelhaus voor Tholuck - Julius Müller - H.E.F. Guericke - Hermann Hupfeld - J.K. Thilo - Heinrich Leo</i>	
11. Promotie en habilitatie	36
<i>Het proefschrift over Eusebius afgewezen - Nieuwe dissertatie - G.A. Meier - Verslag aan prof. Hengstenberg - Habilitatie - Gelukwens van minister Eichhorn</i>	

Ontwerp omslag: Mirella Dijkerman, Den Haag

ISBN 90 239 0782 5

NUGI 636

© 2000 Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer
Vereeniging tot Uitgave van Gereformeerde Geschriften,
Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

12. Privaat-docent in Halle	42
<i>Eenzame positie - Reis naar Engeland</i>	
13. Eindelijk hoogleraar in Halle	44
<i>De hoogleraarsbenoeming - Tegenwerking van de faculteit - Het optreden van Minister Von Raumer</i>	
14. Huwelijk	48
<i>Huwelijk met Pauline Seyler - Financiële moeilijkheden - Opnieuw naar Berlijn - De vreugde - Het jonge geluk in Halle - Het salaris - Het meeleven van Kohlbrugge - Uitnodiging aan Kohlbrugge</i>	
15. Het studentenleven te Halle	59
<i>Het niveau van het studentenleven</i>	
16. De studentenverenigingen in Halle	60
<i>De Salingers en Wingolf - Een derde groep - Het advies van Kohlbrugge</i>	
17. Omgang met studenten	62
<i>Wichelhaus: een priesterlijke figuur - Voor de praktische scholing naar Elberfeld - Böhl en Locher - Böhl en het studentenleven - Wichelhaus op vakantie in Friedrichroda</i>	
18. Collegium Reformatum	69
<i>Het "Collegium Reformatum" in Halle</i>	
19. De colleges van Wichelhaus	70
<i>Degelijke voorbereiding vanuit de heilige Schrift - Het stellen van de juiste vragen</i>	
20. De leerlingen van Wichelhaus	73
<i>De leerlingen uit Zwitserland - Locher en Böhl - De familie Zahn in Giebichenstein en hun zoons - Onze jonge vriend Hesse - De brief van Tschanter - De overige studenten</i>	
21. De theologie van Wichelhaus	81
<i>Exegese en dogmatiek - Bijbelse dogmatiek - De theologische methode</i>	
22. De laatste ziekte en het sterfbed van Wichelhaus	85
<i>Het nabije einde - De begrafenis in Elberfeld - Kohlbrugge aan Pauline - Condoleantie van dr. Pernice - In memoriam van een student</i>	
23. De geschriften van Wichelhaus	91
<i>De wetenschappelijke nalatenschap van Wichelhaus - Dr. Adolph Zahn en de uitgave van de geschriften van Wichelhaus - Secundaire literatuur over Wichelhaus</i>	
24. Epiloog	94
Index van namen	95

1. Inleiding

Inleiding

Het behoort tot de merkwaardige levensgang van Kohlbrugge, aan wie in ons land kansel en kathedraal werden geweigerd - immers de mens wikt, maar God beschikt - dat twee van zijn leerlingen academische katheders gingen bezetten, nl.: Johannes Wichelhaus aan de universiteit te Halle en Eduard Böhl aan de universiteit te Wenen; en dat velen van hun leerlingen terecht kwamen op de kansels in Duitsland, Nederland, Zwitserland, Oostenrijk, Bohemen en Moravië en zelfs Amerika. Kohlbrugge vertelt aan Wichelhaus met een zekere verbazing, dat in Jamaica¹ zwarte hulppredikers voorlezen uit de engelse vertalingen van zijn preken. Zo ontving de invloed van Kohlbrugge een Europese, zelfs een Atlantische horizon.

Het geheim van de invloed

Maar daarmee is het geheim van deze invloed niet verklaard. Die ligt in de inhoud van de boodschap zelf. Een boodschap, die door vele tijdgenoten met bijtende spot en verachting werd bejegend en voor "niet-wetenschappelijk" werd verklaard en daarmee als zodanig voor hen afgedaan had. Tegenover de theologie van de rede en de deugd enerzijds en van de vrome mens anderzijds heeft Kohlbrugge het opgenomen voor de boodschap van de vrije genade alleen. Karl Barth heeft aan Kohlbrugge de hand gereikt: "Genade staat ons geen ledigheid toe, geen neutraliteit, niet om aan de kant te blijven staan. Genade laat ons geen verontschuldiging door onze onmacht, door onze onwaardigheid en zonde, laat staan door notoire ervaren teleurstellingen in andere mensen, door allerlei belevenissen, door nog zo gerechtvaardigde verbittering tegen ons kerkelijke en wereldlijke milieu. Genade heeft dat alles immers allang bedacht."² Het fascinerende van de theologie van Kohlbrugge ligt daarin dat hij door zijn radikaliteit tegenover de wet de mens een onvermoede en voor het verstand onverdragelijke vrijheid onder de belofte van de verkiezing biedt, die zich bevrijd weet van elk religieus gestumper en geworstel om hetzij in ethische hetzij in politieke zin zelf iets op te bouwen wat op niets

¹ Briefe von dr. H.F. Kohlbrügge... an Johannes Wichelhaus... herausgeg. J.J. Langen (Elberfeld 1911), 131.

² K. Barth, *Die Botschaft von der freien Gnade Gottes*, 8v.

uitloopt, omdat men tenslotte toch weer op genade alleen aangewezen is.

Geen mode-theologie

Het blijkt dat de mode-theologie heel snel verouderd, maar dat de boodschap van de genade, en dat is het hart van de reformatie en van de H. Schrift, altijd nieuw blijft. In het revolutiejaar 1848 klaagde zijn oudere collega Tholuck in Halle aan Wichelhaus, dat het nu met de theologie gedaan was. Waarop Wichelhaus reageerde: "Integendeel, nu begint juist de echte theologie!"³ En toen Wichelhaus eens op bezoek was in een pastorie (het was bij de oude ds. Zahn in Giebichenstein bij Halle waar Kohlbrugge zelf na de dood van Wichelhaus ook op bezoek geweest is) en er gesproken werd over het christendom, veroorloofde hij zich de merkwaardige laconieke opmerking: "Ik heb geen christendom, maar een levende Christus."⁴ Dit zelfbesef is tekenend. Kohlbrugge en in zijn voetspoor Wichelhaus zijn zich bewust nieuwe wegen te gaan. Kohlbrugge zei zelf een standpunt in te nemen dat niemand voor hem, behalve misschien Luther, die hij een enkele maal uitzondert, heeft ingenomen.⁵

2. Het kerkelijk en geestelijk klimaat in het begin van de 19e eeuw in Duitsland

De tijd van de restauratie

Na de Franse tijd en de val van Napoleon kwam er een tijd van reactie in heel Europa. De verdreven vorsten keerden weer terug op hun troon en wilden het monarchaal absolutisme eenvoudig weer voortzetten. Tegen de revolutionaire beweging, die doorklonk in de leuzen van de Franse revolutie: vrijheid, gelijkheid en broederschap, kwam nu een periode van restauratie. De strijd tegen het goddeloze Frankrijk was tevens een strijd tegen de geest van het ongeloof en een manifestatie van de vrome Duitse volksziel. Dit was vaak niet veel meer dan een religieus gekleurd, romantisch patriottisme. Ook tegen deze achtergrond moet men de opwekkingsbewegingen in Duitsland zien. Maar de tijd laat zich niet terugzetten. De strijd ging verder tegen de doorverking van de Verlichting.

Het rationalisme

Het rationalisme (van ratio = rede, verstand) en met name de filosofie van Immanuel Kant had zich krachtig laten gelden en zijn kille adem over het kerkelijk leven laten gaan. De menselijke rede was de alles beheersende godin. Het was wel een levendige tijd. Maar het was geen geest van leven. De kerk zoals altijd werd wereldgelijkvormig en bijna geheel door de tijdgeest aangestoken. De grondwaarheden van het evangelie werden verloochend. In geloofszaken was ieder zijn eigen rechter. Het christendom was enkel moraal geworden, een religie van braafheid en burgerlijke deugden. De bijbel was niet meer de openbaring van God en moest plaats maken voor de theologie der rede. De aanhangers van de Verlichting maakten jacht op alles wat naar openbaring zweemde. Zij plunderden de bijbel en ontwijdden het christendom. Wie zich tegen hen durfden te verzetten en de waarheid in bescherming namen en openlijk voor het christendom uitkwamen, werden door de "verlichten" en hun metgezellen voor dweepers en domkoppen uitgemaakt, opdat de anderen des te meer plunderen en roven konden.⁶ Men had grote afkeer van belijdenisformules en was tevreden met een gemoedelijke godsdienst. Uit de gezangboeken van die tijd blijkt, dat vooral liederen over moraal en over de

⁶ Zie: F.A. Hasenkampf, *Die verdunkelnde Aufklärung*.

³ Joh. Wichelhaus, *Die Lehre der heiligen Schrift... nebst Mitteilungen aus seinem Leben* herausgeb. A. Zahn, 3e Aufl. (Stuttgart 1892), 41.

⁴ Joh. Wichelhaus, *Die Lehre der heiligen Schrift*, 34.

⁵ J.C.S. Locher, *Kohlbrugge en de Afscheiding* (Amsterdam 1934), 21.

natuur zeer geliefd waren. Op het Kerstfeest werd geprekeerd over verpleging van kraamvrouwen, op Pasen over de tekenen van schijn dood of over het nut van vroeg opstaan. Het Avondmaal werd uitgedeeld met woorden als: "Geniet dit brood. De geest van aandacht ruste op u met zijn volle zegen. Geniet een weinig wijn. Kracht tot deugd ligt niet in deze wijn. Die ligt in u, in de godsleer, in God."

De krachten van idealisme en liberalisme - door de Verlichting ontketend - waren nog lang niet uitgewerkt; die hadden zich integendeel verbreid door alle landen van Europa. De geniale Berlijnse wijsgeer Hegel (1770-1831) vertolkte het idealisme. Hij zag al het bestaande als een moment in het eeuwige ontwikkelingsproces: de evolutie van Geest, de wereldrede. Beroemd is zijn woord: "wat redelijk is, dat is werkelijk; en wat werkelijk is, dat is redelijk." Dit gaf aan zijn stelsel een conservatieve tendens. Hegel was de wijsgeer van de restauratie. Het christendom waardeerde hij als de hoogste vorm van religie, maar in wezen was hij pantheïst.

Het Piëtisme en het Réveil

Tegenover de geest van de Verlichting stond de beweging van het Piëtisme. In Halle was deze beweging al in de 18de eeuw vertegenwoordigd door Georg Christian Knapp (1753-1825), hoogleraar en directeur van de Franckesche Stichtingen. In de 19e eeuw zien wij het Piëtisme herleven in de vorm van Romantiek en Réveil.

Wichelhaus evenals Kohlbrugge voelde zich van de reformatoren het meest tot Luther aangetrokken, hoewel zij alle hervormers als hun geloofsgenoten zagen. Dat de heersende theologie in Halle / Wittenberg zo ver van Luther was afgeraakt, was voor Wichelhaus een grote smart. Vaak zei hij: "Ook zoals A.H. Francke de Schrift beschouwde en zoals hij met de studenten omging, zo wil ik het ook graag doen."⁷ In het Piëtisme van Francke onderkende hij dezelfde geest des geloofs.

Schleiermacher

In deze lijn van de opwekking en de romantiek stond Friedrich Schleiermacher (1768-1834). Hij werd geboren te Breslau en had

⁷ Joh. Wichelhaus, *Die Lehre der heiligen Schrift*, 166.

zijn eerste opleiding bij de Herrnhutters. Hij studeerde in Halle maar hij kon niet aarden in het rationalisme, dat in die tijd in de universiteit aldaar de toon aangaf. Als predikant te Berlijn kwam hij in aanraking met de Romantici als Fr. Schlegel († 1829). Hij schreef in 1799 zijn boek *Reden über die Religion an den Gebildeten unter ihren Verächtern*⁸ en werd daardoor beroemd. Hij koos partij tegen de rationalisten: "Deze zijn steeds nog de heersende partij, zij (de geletterde verachters) en wij (de vromen) een klein hoopje."⁹ Tot die vromen rekende hij zichzelf, omdat de godsdienst in zijn gemoed woonde. Godsdienst is een ervaring, een heilig instinct, de teerste bloem der fantasie, zin en smaak voor het oneindige, te midden van het tijdelijke en van het eindige mensenleven; de wortel ervan ligt in het menselijk gemoedsleven en de zetel ervan is dus het gevoel. In 1821 trad Schleiermacher, inmiddels hoogleraar aan de nieuw opgerichte universiteit te Berlijn, op met zijn *Der Christliche Glaubenslehre nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche in Zusammenhange dargestellt* (= de christelijke geloofsleer naar de beginselen van de evangelische kerk in samenhang uitgebeeld). De dogmatiek is een wetenschappelijke beschrijving van het religieuze leven der gemeente. De zetel der godsdienst is het gevoel en hij noemt dat nu het onmiddellijk bewustzijn der absolute afhankelijkheid van God. In Jezus Christus woonde dit Godsbewustzijn in absolute kracht. In de mens wordt het ten onder gehouden en gebroken door het lagere en zinnelijke bewustzijn. Zo ontstaat de zonde. Gods heiligheid getuigt echter in het geweten van de zondaar. Nu wordt door Christus, die door het van hem uitgaande leven de wereld verlost, in zijn gelovigen het Godsbewustzijn, dat door het zinnelijke bewustzijn gebonden is en daarom verlossing nodig heeft, vrijgemaakt. Door het werk van Christus, wiens godheid Schleiermacher aannam, maar wiens praeëxistentie en werkzaamheid in heerlijkheid hij verwierp, wordt het werk van de schepping voltooid. Door gemeenschap met Hem worden wij nieuwe schepselen. Dit is de wedergeboorte. Die bestaat in de bekering, d.i. berouw, en geloof in de zin van het willen aannemen

⁸ Gesprekken over de godsdienst met de ontwikkelden onder haar verachters.

⁹ Dezen (= de rationalisten) zijn altijd nog het heersende deel, zij (de ontwikkelde verachters) en wij (de vromen) een klein aantal.

van de "Impulse Christi." Het leven der wedergeboorte openbaart zich in de heiliging, d.w.z. in voortdurende strijd tegen de zonde en in het streven om Christus na te volgen, die in ons de goede werken werkt. De gelovigen in Christus verenigen zich in de kerk, die door de Heilige Geest wordt geleid. Die is geen afzonderlijk hoger wezen, maar een werkzame, geestelijke kracht, die van Christus uitgaat. Schleiermacher was een man van een diep religieus gevoel, die geprobeerd heeft het christelijk geloof vrij te maken van de dogmatische omhulselen, die de toets van de moderne kritiek niet konden doorstaan. Schleiermacher richtte zich tegen de reprimandierende natiezucht van de orthodoxie én tegen de verstandstheologie van het rationalisme. Hij stierf in 1834 na met de zijnen het Heilig Avondmaal gevierd te hebben. Zijn collega Neander zei van hem: "Vandaag is de man gestorven, naar wie men een nieuw tijdperk in de theologie zal dateren."

3. De "Union"

De invoering van de "Union" door de koning van Pruisen

De restauratie in het begin van de 19e eeuw bracht ook de kerk weer in aanzien. De kerk werd gezien als de draagster van gezag en overlevering en zoals zo vaak profiteerde de roomse kerk het meest van deze nieuwe situatie. Maar ook in het protestantisme ontstond er een opleving in de kerk. In 1817 werd het geboorte-uur van de hervorming alom herdacht en deze herdenking gaf verschillende impulsen tot vernieuwing. De koning van Pruisen vond, dat het nu uit moest zijn met de twist en tweedracht tussen Lutheranen en Hervormden en hij voerde in 1817 de zogenaamde "Union" in, de vereniging van beide kerken in één kerkverband. Op 27 september 1817 verscheen een kabinetsorder, die door de hofpredikant en vertrouweling van de koning, R.F. Eylert (1770-1852), geredigeerd was overeenkomstig de gedachten, die door de koning zelf waren aangegeven. De Lutherse en Hervormde kerken, die gescheiden waren door hun confessie, kerkorde en liturgie moesten tot één Evangelische kerk verenigd worden, die de hoofdzaak van het christendom, waarin de verschillende confessies eens waren, zou handhaven tot de eer van God en tot heil van de kerk. "Zulk een waarlijk godsdienstige vereniging van de beide, nog slechts door uiterlijke onderscheidingen gescheiden Protestantse kerken, is overeenkomstig de grote bedoelingen van het christendom; zij beantwoordt aan de eerste opvattingen van de hervormers; zij ligt in de geest van het protestantisme; zij bevordert de kerkelijke zin; zij is heilzaam voor de huiselijke vroomheid; zij wordt de bron van vele nuttige, dikwijls slechts door het onderscheid van de confessies tegengehouden verbeteringen in kerken en scholen."

Het verzet tegen de "Union"

De koning verwachtte dus heel veel van deze "Union". Maar het werd een mislukking, omdat deze "Union" evenals ten onzent "Samen op Weg" van bovenaf opgelegd werd en niet van onderaf begeerd. Vooral de zogenaamde "Agenda", die door de koning zelf werd samengesteld uit verschillende liturgische formulieren uit de 16e eeuw, ontmoette zeer veel tegenstand. De basis voor deze "Union" was niet een nieuw oecumenisch besef, een begrip voor de gemeenschappelijke oorsprong in de boodschap van de reformatie. Integendeel, de verschillende stromingen, die vanuit de achttiende

eeuw zich tot in de negentiende eeuw lieten gelden, zoals de Verlichting en het Piëtisme hadden - hoe verschillend ook - één ding gemeenschappelijk: onverschilligheid voor het dogma en de leer van de kerk. Het bleef voor velen onzeker en onduidelijk of de "Union" slechts een organisatorische eenheid bedoelde of ook een eenheid in belijdenis. De poging om de kerken van beide confessies te verenigen hebben slechts in enkele landen een resultaat van betekenis gehad. In Pruisen bijvoorbeeld, waar de "Union" door de koning zelf werd verordend bleef de "Union" een wankel gebouw, terwijl naast de geünieerde kerken de beide anderen bleven bestaan en op de verschilpunten juist nog sterker de nadruk legden.

Men kan nauwelijks meer navoelen hoeveel emoties de "Union" heeft opgeroepen. Ook in Halle, waar Wichelhaus later zijn plaats zou vinden, werd hierover heftig strijd gevoerd op de kansels tot in de studentenkroegen. Men ging aan de ene kant stevig tekeer tegen "het papieren paleis van de Union" en kwam op voor een "onvervalst Lutherdom", aan de andere kant was de "Union" het wondermiddel bij uitstek voor alle kwalen van de kerk.

Zodoende heeft de "Union" evenals "Samen op Weg" veel strijd en weinig zegen opgeleverd. Het resultaat was, dat sinds de invoering van de "Union" met de "Agenda", die door de koning werd opgelegd, er in plaats van twee nu drie soorten kerken waren: Lutherse, hervormde en "geünieerde" kerken.

4. In Wuppertal

In Wuppertal

Voorals in Wuppertal was men zeer gehecht gebleven aan de gereformeerde belijdenis, die van daaruit tot in Oost-Duitsland meer in ere kwam. De liefde voor de Heidelberger Catechismus werd hier nog gevonden en bevorderd door G.D. Krummacher (1774-1837)¹⁰ van Elberfeld en zijn neef F.W. Krummacher (1797-1868) te Barmen, die later als hofpredikant te Potsdam een voorstander van de "Union" werd.

Gottfried Daniel Krummacher

Voorals van Gottfried Daniel Krummacher ging een geweldige stoot uit tot een opwekking. Van heinde en ver kwamen mensen om deze begenadigde prediker te horen. De kerken konden de toestromende menigte niet bevatten. In zekere zin heeft G.D. Krummacher het fundament gelegd waarop later Kohlbrugge verder bouwen kon. Ook voor Krummacher stond de rechtvaardiging van de goddeloze door het geloof alleen centraal in de prediking. De gelovigen zijn vrij van straf en wel van rechtswege. Gods Zoon heeft voor ons aan het kruis de straf en het gericht van God over onze zonde gedragen. Indien zelfs de wereldlijke overheid de misdaad niet tweemaal straft, hoeveel te minder is dit van Gods gerechtigheid te verwachten?

Dat was een nieuwe en bevrijdende boodschap in een kerk die van links en rechts door moralisme beheerst werd. Dat was troost voor de gewetensnood van velen. En deze prediking van de rechtvaardiging bleef niet zonder vrucht. Zou Christus hén in de zonde verder laten leven, die Hij daarvan bevrijd en losgekocht heeft?

Krummacher heeft op velen een diepe indruk gemaakt. Zelfs de marxist Friedrich Engels getuigt daarvan. Engels vertelde, dat Krummacher een man was van zo merkwaardige zeden, dat 1000 anekdoten over hem circuleerden, waarnaar men hem voor een

---

¹⁰ Gottfried Daniel Krummacher is vooral bekend door zijn *Die Wanderungen Israels durch die Wüste nach Kanaan. In Beziehung auf die innern Führungen der Gläubigen beleuchtet in einer Reihe von 91 Predigten* (Neukirchen 1900). Krummacher had daar twee jaar lang over gepreekt.

curieuze zonderling of een hartelijke grove man moest houden.¹¹ Zo kwam eens een kandidaat in de theologie bij Krummacher en vroeg hem naar de betekenis van een moeilijke tekst in de bijbel. Krummacher zei kortaangebonden: "Die begrijp ik ook niet." De kandidaat wierp hem tegen: "Waarom staan er dan zulke plaatsen in de bijbel?" Krummacher zei: "Opdat zulke lieden als U er een bent, zich de hoornen daaraan afstoten." Eens kwam Tillmann Siebel uit Siegen te voet naar Elberfeld om Krummacher te horen. Toen hij na de dienst aan iemand vroeg waar Krummacher woonde, waarschuwde deze hem: "Gaat U er niet naartoe. Hij is in staat om U de deur te wijzen." Maar dat deed Krummacher niet. Hij was een echte zielzorger en herkende in Siebel het oprechte heilsverlangen. Hij ontving hem gastvrij en sprak met hem over de weg tot het eeuwige leven. En er ontstond tussen beiden een diepe vriendschap. En door Siebel kwam het ook in het Siegerland tot een opwekking en daaraan nam Krummacher hartelijk deel. Het was aangrijpend toen Siebel kort voor de dood van Krummacher hem met enkele medestanders een laatste bezoek bracht. Het gesprek ging op de wijze van Bunyan's *Pelgrimsreis* over de poort des hemels en bij het afscheid gaf Krummacher zijn bezoekers een haast apostolische zegen.

Voedingsbodem voor Kohlbrugge's prediking

Krummacher bewerkte twee dingen: door zijn verzet tegen de "Union" werd de kiem gelegd voor een gemeente, die niet met de "Union" meeging en zich niet aan de opgelegde "Agenda" onderwierp en er ontstond een voedingsbodem voor Kohlbrugge's prediking. In 1835 zocht de regering van Pruisen vanuit Berlijn ook in Wuppertal de "Union" door te voeren, doch hier ontstond aanvankelijk bij de Hervormden heftig verzet. Toch wist men tot een overeenkomst te komen. De predikanten namen eindelijk, toen zij zagen dat de kracht tot volharding in de tegenstand ontbrak, met de meerderheid van de leden der gemeente de "Union" aan, doch onder het voorbehoud, dat zij zich aan de "Agenda" zouden houden in zoverre deze overeenkwam met het wezen van de hervormde liturgie. Zo werden vele "Reformierte Gemeinden" opgelost in de landskerk. Toch waren er ook die zich bleven verzetten, waaronder de invloedrijke gebroeders Von der Heydt,

die niet wilden dat de hervormde gemeente in de "Union" zou opgaan en het zelfstandig voortbestaan van de hervormde gemeente wensten. Zo ontstond in 1847 de "Niederländisch Reformierte Gemeinde", die in dr. H.F. Kohlbrugge een zeer krachtige persoonlijkheid tot haar eigen herder en leraar kreeg. Maar voordat Kohlbrugge definitief naar Wuppertal kwam, was Wichelhaus al bij hem in Utrecht geweest. En sinds die eerste ontmoeting waren zij blijvend met elkaar verbonden.

¹¹ Zie: Friedrich Engels, *Briefe aus dem Wuppertal*.

5. Afkomst en familie

Mettmann

Johannes Wichelhaus werd 13 januari 1819 te Mettmann geboren. Zijn vader, eveneens Johannes Wichelhaus, stond als predikant te Mettmann en was bekend geworden door de uitgave van zijn preken over de 7 brieven aan de Klein-Aziatische gemeenten in de Openbaring van Johannes. Zijn moeder was Wilhelmine von der Heydt. Beide ouders behoorden tot aanzienlijke en zeer kerkelijk meelevende families in Elberfeld, waarvan meerdere leden zich met het bankiersbedrijf bezig hielden en later steunpilaren vormden van Kohlbrugge's gemeente te Elberfeld.

Vader Wichelhaus werd aanvankelijk opgeleid voor het bankbedrijf van zijn vader en hij heeft ook als zodanig gewerkt, maar toch werd hij later overeenkomstig de bijzondere wens van zijn moeder theoloog. Vader Wichelhaus bracht toen eerst een jaar door bij de bekende predikant Gottfried Daniël Krummacher te Wülfrath en werd door hem voorbereid voor de universitaire studie, die hij volbracht eerst te Marburg van 1812-1814 en daarna te Tübingen. Zijn eerste standplaats als predikant werd Mettmann in 1816. En dat werd de geboorteplaats van onze Johannes waar hij ook zijn prille jeugd jaren doorbracht in de pastorie met de heerlijke tuin. Hij was de oudste van vijf kinderen. Zijn zuster Maria Wichelhaus trouwde met de koopman Emil Springmann in Liverpool; zij werd daar moeder van 9 kinderen. Zijn zuster Hulda Wichelhaus werd de vrouw van dr. Busse, een rechter in Keulen; zij kreeg 2 kinderen. Zijn zuster Anna Wichelhaus was met de rechter Meineke in Berlijn gehuwd; zij had 1 zoon. De enige broer Daniël Wichelhaus trouwde met Clotilde Rurmann uit Elberfeld en ging ook naar Engeland. Zij hadden een gezin van 8 kinderen.

Elberfeld

Vader Wichelhaus nam in 1823 het beroep aan naar Elberfeld waar hij predikant werd naast de bekende Gottfried Daniël Krummacher, die inmiddels van Wülfrath hierheen gekomen was. En zo kwam de jonge Johannes daar op het gymnasium, dat in die jaren over bekwame leerkrachten beschikte. Hij was een uitstekende leerling, maar ook het sportieve element ontbrak niet. Hij deed aan paardrijden, maakte bergtochten in de omgeving met zijn vrienden, en ging met hen zwemmen en 's winters schaatsen.

Naar Bonn

In 1834 ontving vader Wichelhaus een beroep naar Bonn. Hij nam dit beroep aan; het was een beslissing die viel in de tijd toen de kwestie van de "Union" en de "Agenda" de gemeente van Elberfeld in beroering bracht. In Bonn betekende hij veel voor de jonge Evangelische gemeente. De 15-jarige Johannes Wichelhaus bleef achter in Elberfeld tot 1835. Daarna bezocht hij nog anderhalf jaar het gymnasium in Bonn, waar hij zijn eindexamen behaalde met een schitterend getuigenis waarin vooral zijn vorderingen in de wiskunde geroemd werden.

6. Studie te Bonn

De faculteit in Bonn

De jonge Wichelhaus ging nu theologie studeren, eerst in Bonn (1836-1838) en daarna in Berlijn (1838-1840) en tenslotte zou zijn promotie plaats vinden in Halle.

De regering van Pruisen had in 1817 besloten, dat de nieuwe universiteit niet in Köln maar in Bonn gesticht zou worden. Deze werd op 18 oktober 1818 opgericht, maar begon eerst in 1819. De universiteitsstatuten beperkten de academische vrijheid vanwege de Reactie destijds na de Napoleontische tijd. De evangelisch-theologische faculteit in Bonn was de eerste, die de "Union" van 1817 als het fundament van haar werkzaamheid aannam. In de eerste decennia interesseerden de meeste leden der faculteit zich voor de vorming van het geüniceerde protestantisme in de zin van een consensus-Union.

Tijdens de eerste vier semesters, waarin hij met grote ijver aan de universiteit van Bonn studeerde, ontmoette Wichelhaus de hoogleraren Bleek, Nitzsch, Sack en Redepenning, en de filosoof Fichte. Ook liep hij college bij de medicus Nasse.

Friedrich Bleek (1793-1859) was een evangelisch theoloog, leerling van De Wette, Neander en Schleiermacher. Hij was eerst privatdocent in Berlijn 1821 en kwam in 1823 als hoogleraar in Bonn. Van hem verschenen vele commentaren.

Karl Immanuel Nitzsch

De grootste invloed in de faculteit als mede ook in de "Rheinische Kirche" werd uitgeoefend door Karl Immanuel Nitzsch (1787-1868). Hij was hoogleraar te Wittenberg 1817, Bonn 1822 en Berlijn 1847; hij werd als een "Rheinische" kerkvader vereerd.¹² In Rheinland was hij vice-president van de provinciale synode. In nauwe aansluiting bij Schleiermacher, maar veel conservatiever en tegelijk speculatiever was Nitzsch een vertegenwoordiger van de zogenaamde "Vermittlungstheologie". Als man van de kerk was hij een van de ijverigste voorstanders van de "Union", die hij bedoelde in de zin van een werkelijke belijdenis-gemeenschap. Op de Generale Synode in Berlijn in 1846 bepleitte hij de invoering een nieuwe belijdenis voor de ordinatie. Hij publiceerde op het

¹² Hermann Klugkist Hesse, *Hermann Friedrich Kohlbrügge* (Wuppertal-Barmen 1935), 382.

terrein van de dogmatiek en van de praktische theologie. Van hem verscheen het *Urkundenbuch der evangelische Union* (1853). Samen met Sack redigeerde hij het *Monatsschrift für die Evangelische Kirche von Rheinland und Westfalen* sinds 1842 en samen met Neander en Julius Müller het *Deutsche Zeitschrift für Christliche Wissenschaft und Christliches Leben* sinds 1850.

Karl Heinrich Sack

Karl Heinrich Sack (1789-1875) was hoogleraar in Bonn sinds 1818 en daarnaast ook predikant in Bonn 1819-1834 en lid van de "Preußische Generale Synode". Sack was eveneens een typische vertegenwoordiger van de "Vermittlungstheologie", uitgaande van Schleiermacher bij wie hij studeerde, maar met sterke wending naar rechts. Samen met Nitzsch heeft hij zich sterk ingezet voor de "Union".

Men dient deze geestdrift van de leden van de Bonner faculteit voor de "Union" in gedachten te houden bij de moeilijkheden, die Wichelhaus later met deze faculteit zou krijgen.

7. Kontakt met Kohlbrugge

Het eerste kontakt met Kohlbrugge

Aan het einde van de tijd, die Wichelhaus aan de universiteit te Bonn doorbracht, raakte hij door zijn oom Karl von der Heydt bekend met de geschriften van dr. H.F. Kohlbrugge. Wichelhaus was ruim 15 jaar jonger dan Kohlbrugge. Hij leerde Kohlbrugge allereerst kennen door diens preken en door diens geschrift over Romeinen 7. Dat laatste werk heeft Wichelhaus voor zijn leven gestempeld.

Ontmoeting in Utrecht

Het was in 1842, Wichelhaus was toen 23 jaar en dus al enkele jaren theologie-student, dat hij, na een verblijf aan zee in de badplaats Scheveningen zee vanwege zijn zwakke gezondheid, een bezoek bracht aan Kohlbrugge in Utrecht. Het klikte onmiddellijk tussen beiden. Beiden waren bijzonder meester in de Oosterse talen: het Aramees, Arabisch, Babylonisch, Syrisch en Samaritaans. Bovendien had Wichelhaus zich reeds ontwikkeld als een uitstekend kenner van de kerkvaders, de patristiek, en van de kerk- en dogmengeschiedenis. Later komt Kohlbrugge herhaaldelijk in zijn brieven op deze eerste ontmoeting terug: 'Ik denk vaak daaraan, hoe wij samen zaten in Utrecht, en hoe toen alles naar het uitwendige nacht om ons heen was.'¹³

De weg van Kohlbrugge

Kohlbrugge was door de leerschool van bijbel en leven reeds "gevormd". Eerst was hem het licht opgegaan, dat Gods barmhartigheid van ons niet wijkt als we Hem met een gelovig hart aannemen. En later was het hem ten volle duidelijk geworden, dat wij ondanks die barmhartigheid Gods in ons zelf toch vleselijke mensen zijn en blijven; dat Gods wet echter geestelijk is. Uit die controversie had hij de volledige troost geput dat we wel met vreze en beven onze zaligheid kunnen bewerken, maar niet onze heiligheid. Maar in dat bewerken van onze zaligheid door Christus vast te grijpen in het besef van onze schuld, wordt ook de heiliging geschonken. Na dit hem van God gegeven inzicht in de evangelische boodschap van het heil aan mensen van het welbehagen, spreekt en schrijft en predikt hij dan en voortaan als

man met een profetisch gezag, die zich geroepen weet dat volle evangelie te moeten verkondigen aan allen die in zichzelf zijn vastgelopen en overtuigd zijn de heerlijkheid Gods, eigen zaligheid en heiligheid te moeten derven. Hij blijft dezelfde die hij door zijn van de Heilige Geest verkregen inzicht geworden is, al neemt hij toe in kennis van de Schrift en daarmee in kennis van God. Daarom is voortdurende Schriftstudie nodig. Het is een kennis die zetelt in hoofd en hart, die objectief geput wordt uit de Heilige Schrift en tot subjectieve zekerheid in wordt in onze geloofservaring. Met die kennis en in die zekerheid, en door voortdurend leed gelouterd, wordt Kohlbrugge dan tevens een kenner van het menselijk hart als maar weinigen. Hij leert Gods barmhartigheid steeds weer dieper doorgronden en juister verstaan, en kan daarom Gods doel en Zijn boodschap aan de mens, aan vertwijfelden steeds troostvoller doorgeven.

De weg van Wichelhaus

Wichelhaus daarentegen stond toen nog in het begin van zijn vorming tot getuige Gods. Hij was een jonge man met aanleg en met liefde tot de studie van het goddelijk geheimenis bezielde. Hij had al getoond met grote zelfstandigheid tegenover de door zijn studie gerezen problemen te staan. Wichelhaus zegt zelf: "In de tijd, dat ik theologie studeerde, toen ik in de ongehoorzaamheid, in het verzet en de moedeloosheid van mijn hart doodziek terneerlag - toen is des Heren Woord tot mij gekomen in de prediking en in het woord van een getrouwe en waarachtige getuige der waarheid en heeft mij in het stof geworpen, mij overwonnen en gezond gemaakt. Ik moest echter spoedig gewaarworden, dat hetgeen om mij heen werd geleerd en gepredikt, niet dit Woord is; en hoe ik mijzelf ook wilde helpen, een uitweg te vinden, er was geen weg: ik moest òf het éne haten en het andere liefhebben, òf aan het éne mij vastklemmen en het andere verachten."¹⁴

Wichelhaus deed de goede keus, maar heeft ervaren wat hij enkele dagen na zijn 20e verjaardag, toen hij - inmiddels student te Berlijn - op zijn kamer zat, bij de gedachte aan het toekomstig beroep met een merkwaardige blik in de toekomst schreef, dat het ambt van een getuige van Christus "het ambt van grote

¹³ Briefe von dr. H.F. Kohlbrügge, 53.

¹⁴ Joh. Wichelhaus, *Die Lehre der heiligen Schrift*, 13.

beproevingen, van groot lijden, maar ook van grote belofte"¹⁵ is. De vriendschap met Kohlbrugge heeft de weg van Wichelhaus tot een lijdensweg gemaakt, omdat deze vriendschap hem ook deed delen in de vijandschap die Kohlbrugge veelvuldig ten deel viel. In de contacten met Wichelhaus was van meet af aan de gehele familie Kohlbrugge betrokken. Na zijn eerste bezoek stuurde Wichelhaus 5 kopjes en schotels, voor vader en moeder en de drie kinderen Kohlbrugge. Vaak komen de familiale omstandigheden ter sprake in de briefwisseling. En vaak gaat er een briefje van één van de kinderen mee in de brieven van Vader aan Wichelhaus.

De persoonlijke kennismaking was zodanig geweest, dat Wichelhaus zich in zijn brieven aan Kohlbrugge helemaal kan uitspreken en hem deelgenoot maakt van zijn persoonlijke strijd. Kohlbrugge is aanvankelijk uiterst voorzichtig in zijn reacties. Hij zegt tegen Wichelhaus, dat hij hem niet zo opeens uit de wirwar van zijn zelfbespiegelingen kan halen en dat hij hem nog niet genoeg kent om positief te oordelen en hem de spiegel voor te houden waarin Wichelhaus zijn beeld weerkaatst kan zien. Hij meent dat Wichelhaus wel de zondigheid van zijn hart kent en de nietigheid van de mens tegenover de heilige God, maar meer uit zelfverachting dan door een te pletter gelopen streven om aan Gods wet recht te doen. Zo stond het in het begin, maar al snel leerden zij elkaar steeds beter verstaan en ging de briefwisseling winnen aan diepte en intimiteit. In ieder geval is de aanraking met Kohlbrugge beslissend geweest voor de verdere ontwikkeling en studie van Wichelhaus.

8. Studie te Berlijn

De universiteit te Berlijn

Wichelhaus volgde niet zijn gehele studie aan één universiteit, maar ging volgens de Duitse gewoonte na een aantal jaren in Bonn gestudeerd te hebben nu zijn studie vervolgen in Berlijn.

De Friedrich-Wilhelms-Universität in Berlijn was in 1809 gesticht en geopend in oktober 1810. Het was het eerste resultaat van de nieuwe universiteitspolitiek van de regering in Berlijn, die organisch samenviel met de opbouw van Pruisen op het fundament van de nationaal liberale wereldbeschouwing.

De theoloog Schleiermacher en filosoof Fichte traden onmiddellijk op. Vervolgens Leopold von Ranke als historicus en Karl Ritter, de schepper van de wetenschappelijke geografie. Met de in 1821 in De Wette's vakante leerstoel benoemde G.Fr.A. Strauß kwam tot 1858 in tegenstelling tot Schleiermachers opvattingen een eigen leerstoel voor praktische theologie, terwijl het Oude Testament aan Hengstenberg was toevertrouwd.

Bij Oom Friedrich Strauß

In Berlijn woonde Wichelhaus eerst een tijd bij zijn oom Gerhard Friedrich Abraham Strauß (1786-1863), de eerste hofpredikant en hoogleraar in de praktische theologie.¹⁶ Strauß, wiens vrouw uit de Elberfeldse familie Von der Heydt stamde en een zuster was van Wichelhaus' moeder, behoorde evenals de Krummachers tot de opwekkingsbeweging in Wuppertal. Strauß was eerst predikant in Ronsdorf (Herzogtum Berg) 1809 en Elberfeld 1814. In 1822 kwam hij naar Berlijn als hofpredikant en "Domprediger" en tevens hoogleraar van de praktische theologie. Hij werd er ook "Oberkonsistorialrat" in 1836, lid van de "Oberkirchenrat" in 1850 en "Oberhofprediger" in 1850. Hij was een vertrouweling van de koning. Als afgezant van de koning onderhandelde Strauß in 1837 met Metternich over de vrije aftocht van de "Zillertaler" (Oostenrijk). Van zijn geschriften zijn bekend: *Glockentöne oder Erinnerungen eines jungen Predigers*, 3 delen (1812ff); *Das evangelische Kirchenjahr in seinem Zusammenhange* (1850) en *Abendklockentöne. Selbstbiografie* (1868).

¹⁵ Joh. Wichelhaus, *Die Lehre der heiligen Schrift*, 15.

¹⁶ G.F.A. Strauß was gehuwd met Johanna von der Heydt, een jongere zuster van Wichelhaus' moeder.

Ernst Wilhelm Hengstenberg

Ernst Wilhelm Hengstenberg (1802-1869), die aanvankelijk hervormd was, was in de "Union" de aanvoerder geworden van de strenge Lutheranen, totdat hij uiteindelijk ook door hen van ketterij beschuldigd werd. Hij was een groot geleerde, die zich geheel inzette voor de verdediging van de goddelijke autoriteit van de Heilige Schrift. Hij redigeerde sinds 1827 tot aan zijn dood in 1869 de *Evangelische Kirchenzeitung*, het orgaan van de orthodoxe partij om het oude geloof te verdedigen en de verlichting te bestrijden; het was een van de invloedrijkste bladen, dat ook in de Nederlandse Réveil-kringen aandachtig gelezen werd. Van dit blad is gezegd, dat wellicht nimmer een kerkelijk orgaan de geschiedenis van de kerk zo sterk beïnvloed heeft als dit. Hengstenberg verklaarde, dat het zich verdiepen in de Heilige Schrift de weelde van zijn arme leven was en dat hij ieder uur zegende, waarin hij zich kon buigen over de Psalmen. Hij was Wichelhaus persoonlijk zeer toegedaan.

Door de al te wilde kerkpolitiek van zijn *Evangelische Kirchenzeitung* en vooral door zijn strijd tegen de "Union" zwakte Hengstenberg ook zijn invloed af op de nieuwe universitaire benoemingen die nodig waren in zijn tijd. Schleiermacher vond in de protégé van Neander: Twesten (1835-1876) zijn opvolger, Marheineke in de ijverige voorstander van de "Unionspolitiek": K.I. Nitzsch (1846-1862), die overkwam uit Bonn. Nitzsch was ongetwijfeld de belangrijkste duitse vertegenwoordiger van de praktische theologie in de 19e eeuw.

August Neander

Wat de overige leden van Berlijnse faculteit betreft: August Neander (1789-1850), een vroom en vredelievend man, was een bekeerde Jood. In Berlijn doceerden in het midden van de vorige eeuw 24 hoogleraren van Joodse afkomst, die evenals Da Costa en Capadose in ons land, christen waren geworden. Neander, hij heette eigenlijk David Mendel en nam bij zijn doop een nieuwe naam aan. Neander (*neos andros* = nieuwe mens). Hij was van moederszijde met Moses Mendelssohn verwant; hij vond via Plato, Plutarchus en Schleiermacher de weg tot Christus. In Halle had Schleiermacher, in Göttingen G.J. Planck bijzonder grote invloed

op hem. In 1811 habiliteerde¹⁷ hij zich in Heidelberg in de Kerkgeschiedenis en werd hier in 1812 buitengewoon hoogleraar en vervolgens ordinarius in Berlijn in 1813, waar hij later in de kerk "Oberkonsistorialrat" en lid van het Brandenburgse Konsistorium (wij zouden zeggen: classis) was. In 1839 werd hij lid van de Akademie van wetenschappen. Zijn hoofdvak was de kerkgeschiedenis; daarnaast gaf hij ook college in de exegeese (overwegend praktisch), dogmatiek, symboliek en sinds de dood van Schleiermacher ook ethiek.

Pectoraal-theologie

Neander stond sterk onder invloed van Schleiermacher, en bedreef het vak kerk- en dogmengeschiedenis als vroomheidsgeschiedenis, een strijd tussen de Geest van Christus en de geest van de wereld. Men spreekt ook wel van pectoraal-theologie vanwege de latijnse spreuk van Neander: *pectus est quod theologum facit* (= het is het hart, dat de theoloog maakt). De theologie was voor hem niet een zaak van het verstand alleen maar evenzeer van het hart. Hij noemde zich "recht gläubig, aber niet rechtgläubig" (oprecht gelovig maar niet rechtlijnig gelovig), zoals in ons land J.H. van de Palm zei: "rechtzinnig maar zonder stelselzucht of stijfzinnigheid."¹⁸ Zo bestreed hij de filosofie van zijn collega Hegel en tegelijk het confessionalisme van zijn collega Hengstenberg. Hij keerde zich dus evenzeer tegen de orthodoxie als tegen het rationalisme. Hij redigeerde samen met C.I. Nitzsch en Julius Müller het *Deutsche Zeitschrift für christliche Wissenschaft und christliches Leben*. Andere representanten van deze "Erweckungstheologie" komen straks nog ter sprake.

Wij bevinden ons met deze theologie der ervaring en van het vrome gemoed niet bij Kohlbrugge en ook niet bij het hart van de reformatie. Het oude onkruid, anders gezegd: de erfzonde van de in wezen roomse leer van de *gratia infusa* (= ingestorte genade), een erfzonde met name ook van het Piëtisme, is hier met de

¹⁷ Zich habiliteren betekent: het recht verkrijgen om aan een universiteit te doceren. Men kon zich dan als "privat-docent" vestigen.

¹⁸ Van der Palm zelf bekent zich tot de rechtzinnigheid, maar "zonder stelselzucht of stijfzinnigheid, die de verlichting der eeuw miskent; echt verdraagzaam zoals de heersende stroming", A. de Groot, *Leven en Werk van J.H. van der Palm* (Wageningen 1962), 167v.

handen te tasten. De theologie staat hier niet op de noemer van het oordeel van God, de bevrijdende boodschap van de rechtvaardiging van de goddeloze, maar op de noemer van de wedergeboren vrome mens.

Belangstelling voor de archaeologie

Wichelhaus studeerde vlijtig in Berlijn bij Neander, Hengstenberg en liep ook college bij de filosoof Steffens en de geograaf Ritter. Met de colleges van deze verschillende hoogleraren was de ijverige student Wichelhaus, die zeer naar vermeerdering van zijn kennis streefde, zeer ingenomen. Vanwege zijn belangstelling voor de archaeologie die al eerder in Bonn gebleken was, waren de colleges van de geograaf Ritter voor hem bijzonder interessant die hij, zoals hij schrijft *magna cum oblectatione* (= met het grootste genoegen), volgde. Wichelhaus heeft in Berlijn Schleiermacher zelf niet meer gehoord; deze overleed immers in 1834.

Ondanks alle nieuwe leermeesters was de invloed van Kohlbrugge op Wichelhaus overwegend en dominant. Hij bleef in correspondentie met Kohlbrugge en deze briefwisseling werd op vriendschappelijke en broederlijke wijze gevoerd. In de academische vacaties was er gelegenheid tot persoonlijke ontmoetingen. In dit contact vond Wichelhaus persoonlijk een verkwikking en wetenschappelijk een rijke bron van filologische, exegetische en theologische informatie.

De 20ste verjaardag van Wichelhaus

Op 24 januari 1839 vierde Wichelhaus in Berlijn zijn 20ste verjaardag. Hij schreef aan zijn ouders en familie hoe hij deze dag had doorgebracht. 's Morgens vroeg kwam eerst zijn neef Frits Strauß.¹⁹ "Deze bracht me in naam van zijn ouders de eerste gelukwensen." Spoedig volgde zijn broer Otto Strauß, "met rode

¹⁹ Friedrich Adolf (Fritz) Strauß (1817-1888), zoon van Gerhard Friedrich Abraham Strauß (1886-1863), werd veldprediker in Berlijn en 1859 buitengewoon hoogleraar in de theologie; vervolgens werd hij in 1870 hofpredikant in Potsdam en in 1872 superintendent en onderwijsinspecteur. Op zijn initiatief werd de Jerusalem-Vereniging opgericht. Van zijn hand verschenen: *Zephania Vaticinia* (1843); *Sinai und Golgatha, Eine Reise ins Morgenland* (1847); *Heerpredigten* (1858); *Trost am Sterbelager* (1865).

wangen, schitterende ogen, zeer enthousiast zoals hij zei vanwege de belangrijkheid van het feest en versierde mij met een ordeteken van zijn gunst." "Eerder nog was mijn hospes bedachtzaam en geheimzinnig gekomen en heeft mij een prachtige taart overhandigd, die door de bediende van de familie Strauß gebracht was in opdracht van 'Frau Pastorin Wichelhaus'. De middag heb ik bij de familie Strauß gepasseerd, waar ik vriendelijk en eervol werd ontvangen. De avond eindelijk heb ik doorgebracht bij L. die met mij op dezelfde dag zijn verjaardag viert, en samen dachten wij aan onze studententijd in Bonn, en hoezeer wij niet minder verhit waren door de kopbrekende ideeën van Nitzsch dan door de wonderen en indrukken van de schone natuur. Nipper heeft mij een scheermes cadeau gedaan, wat ik zeer nodig had. Van de familie Strauß heb ik een heel mooi geschenk gekregen: een zilver bestek, veel te mooi voor mij."

En dan komt in deze brief een aandoenlijke passage voor waarin Wichelhaus, die zo jong gestorven is zich uitspreekt over zijn toekomst. "Twintig jaren - het eerste derde deel van het leven, de eerste fase, waarvan er slechts drie aan de mens gegund worden als bedenktijd voor het antwoord op de grote vraag van ja of neen. XX jaren - twee kruisen, weliswaar vaak met rozen omgeven, die echter tenslotte de kruis-natuur niet verloochenen. De toekomst ligt versluierd voor mij, en ik waag het niet, aan de sluier te trekken. Maar ik wil het graag bekennen, dat mij het beeld van de ambtsdrager in de praktijk, wat mij in de laatste tijd iets ontrukkt was, weer dichterbij komt, en dat, wanneer ik aan de toekomst denk, geen gedachte mij liever is dan die, om aan Vaders zijde in het ambt van grote beproevingen, zwaar lijden, maar ook van heerlijke beloften in te treden. Wanneer ik aan mijn verleden denk, dan staan twee dingen mij voor ogen: de grote genade en liefde die ik uit Gods hand en van mensen ontvangen heb, en ook mijn totale onwaardigheid." "Een gelukkig en rustig leven beloof ik mijzelf niet; dat echter mijn leven voor mij en anderen niet zonder vrucht zal mogen zijn, dat is mijn wens en daartoe schijnt mij de beste weg voor mij aangewezen in het ambt van de prediking."²⁰

Johannes Wichelhaus heeft met grote toewijding en plichtsgetrouw te Berlijn gestudeerd. Ongetwijfeld werd zijn kennis verdiept in vele opzichten. Echter de preken, die hij hield in het homiletische

²⁰ Joh. Wichelhaus aan zijn ouders (Berlijn, 24 januari 1839).

“Seminar” te Berlijn, getuigen van de geweldige en blijvende indruk, die Kohlbrugge op de jonge student gemaakt heeft. Hij schrijft daarover aan zijn vader op 11 mei 1839: “Gisteren heb ik in het seminar mijn eerste preek gehouden. Ik had als text gekozen Mattheüs 5:10. Vele dingen brachten mij er toe deze eerste poging nu al te wagen. De laatste tijd was voor mijn innerlijk leven van grote betekenis geweest en zo werd ik gedrongen mij in mijn toekomstig beroep in te leven. Ik moest het toch ervaren hoe het mij bij een preek zou vergaan. En als ik nu aangeven moet wat werkelijk mijn ervaringen geweest zijn, dan zeg ik deze twee dingen: De eerste spreuk die ik gisteren las was in het schatboekje van Bogatzky: “O HERE! wend onze gevangenis” (Ps. 126:4). En het goddelijk antwoord: “ik heb u gezonden om een blijde boodschap te brengen aan de zachtmoedigen; om voor de gevangenen vrijheid uit te roepen, en voor de gebondenen opening der gevangenis” (Jes. 61:1) ... In de prediking zelf voelde ik aan de ene kant de nood om op de hoorders in te werken, het besef om Gods Woord te moeten spreken tot lering en vermaning, tot verbetering, aan de andere kant moest ik ook ervaren, hoe weinig ik innerlijk en door de vorming van mijn gaven nog geschoold ben om dit werkelijk te kunnen. En zo is mij deze poging tegelijk tot innerlijke versterking en tot verootmoediging geworden.”²¹ Hij preekte nog enige malen in deze tijd over Mattheüs 5:13 en Romeinen 8:7 en Hebreëen 10:38 en terecht zei zijn vader: “de ernst en de verantwoordelijkheid van de roeping om Gods Woord te verkondigen overweegt bij de nauwelijks 20-jarige student, terwijl de aandacht niet ontbreekt voor de homiletische vormgeving, die bij de preken in het seminar vaak als de hoofdzaak aangezien worden.”²²

²¹ Joh. Wichelhaus, *Die Lehre der heiligen Schrift*, 20.

²² Joh. Wichelhaus aan zijn vader (Berlijn, 11 mei 1839).

9. Licentiaatsexamen te Bonn

Weer terug in Bonn

Het zomersemester van 1840 bracht Wichelhaus weer door in Bonn, waar hij nog weer zijn oude leermeesters hoorde. In deze tijd werd Wichelhaus, die een zwakke gezondheid had, ernstig ziek. Hij had zich niet ontzien en te hard gestudeerd en zich daarbij bijzonder bekwaamd in het Syrisch en Arabisch. Hij had inmiddels zijn studies in Berlijn afgesloten en ging zich nu voorbereiden op het licentiaatsexamen aan de universiteit te Bonn om zich de *venia docendi* (= het recht om academisch onderricht te geven) te verwerven bij de theologische faculteit in Bonn.

De eed op de kerkelijke symbolen

Men was daar op de hoogte van zijn intieme relatie met Kohlbrugge; men kende ook de protesterende houding van zijn Elberfeldse ooms Karl en Daniel von der Heydt tegenover de van bovenaf opgelegde “Union” tussen Lutheranen en Reformierten op kerkelijk gebied. Prof. Sack, de dekaan van de faculteit verlangde nu van Wichelhaus dat hij, om zijn examen te mogen doen, eerst een eed op de kerkelijke symbolen zou afleggen om daardoor te tonen dat hij het recht erkende lutherse en “reformierte” kerken in één kerkverband te verenigen. De duidelijk vooropgezette bedoeling was, om hem verre van Bonn te houden. Deze speciaal hem opgelegde verplichting vóór het examen krenkte Wichelhaus en stuitte hem tegen de borst. Het was pure willekeur want aan anderen werd in diezelfde tijd deze verplichting niet opgelegd. Hij wendde zich daarom met een verzoekschrift eerst tot minister Eichhorn²³ om de faculteit op te dragen hem tot het licentiaatsexamen toe te laten en toen zijn verzoek niet ingewilligd werd, richtte hij opnieuw een verzoek nu tot de koning van Pruisen om van deze eedsaflegging dispensatie te verkrijgen, maar kreeg van de koning ten antwoord dat zijn verzoek afgewezen werd. De leden van de Bonner faculteit waren notoire aanhangers en voorvechters van de “Unions”-politiek van de koning en minister Eichhorn was een zeer trouwe dienaar van de kroon in deze. Elke poging van Wichelhaus om zich vrij te houden en zich niet te onderwerpen aan de “Union” was aan dovemansorgen geklopt en eigenlijk bij

²³ Joh. Albrecht Friedrich Eichhorn (1840-1848), Kultusminister te Berlijn.

voorbaat tot mislukken gedoemd. Het werd een slepende kwestie. Inmiddels was minister Eichhorn afgetreden en opgevolgd door minister Von Ladenberg.²⁴ Deze schreef op 29 mei 1845 aan Wichelhaus, dat zijn verzoek bij de koning geen gehoor had ontvangen.

Naar Halle

Wichelhaus dacht er nu ernstig over naar Heidelberg te gaan om zich daar te habiliteren en zijn examen af te leggen. De met de familie Von der Heydt bevriende hofprediker Sneath uit Berlijn, juist op bezoek bij de grootmoeder, Wilhelmine von der Heydt-Kersten, hoorde van de plannen van de jonge geleerde Wichelhaus. Hij was van mening dat zo'n begaafde kracht voor Pruisen behouden moest blijven. "Nein," zei hij, "der darf nicht ins Ausland gehen."²⁵ Hij adviseerde hem om naar Halle te gaan en zegde hem daarbij alle medewerking toe.

Kohlbrugge, om raad gevraagd, stimuleerde het voorstel met de woorden: "Daarvoor moet toch de Here naar Zijn trouw en waarheid geprezen zijn, dat, nu je werk klaar gekomen is, Hij ook de man gestuurd heeft, die je naar de plaats verwijst waar je je dissertatie zou kunnen aanbieden en je werkkring zou kunnen vinden. Wij zijn met jou en jouw ouders zeer verheugd. En nu behoef ik het je niet te zeggen, dat jij je vrolijk en met goed vertrouwen op deze weg moet begeven. Laat het dan niet Heidelberg maar Halle zijn, dat mij aanvankelijk ook meer leek en dat ik je eerst al, naar ik meen, heb voorgesteld."²⁶

Kohlbrugge is de weg van Wichelhaus naar het professoraat in Halle met grote belangstelling en zorg blijven omringen. Maar intussen bleek toen reeds, voor hoeveel moeilijkheden en hindernissen van allerlei aard Wichelhaus kwam te staan, die met

²⁴ Adalbert von Ladenberg (1798-1855), "Preußischer Staatsminister" (1848-1850) werd op 31 mei 1839 "Geheim Regierungsrath" en "Direktor" van de "geistlichen, Unterrichts- und Medicinal-Angelegenheiten" benoemd. Als minister van cultuur ging zijn streven steeds uit naar het bewaren van de kerkelijke vrede. Hij trad terug als Minister 19 dec. 1850. Von Ladenberg had antipathie tegen het Piëtisme.

²⁵ Hij mag niet naar het buitenland gaan. Heidelberg viel in die tijd niet onder het koninkrijk van Pruisen maar onder de Groot-Hertogdom van Baden.

²⁶ *Briefe von dr. H.F. Kohlbrügge*, 30.

de jaren eerder meer dan minder werden. Maar ook bleek steeds dat hij door Gods voorzienigheid steeds werd uitgeleid en voortgeleid.